

L'estudi del col·leccionisme d'enquadernacions històriques i artístiques a Catalunya

AITOR QUINEY
Biblioteca de Catalunya

Introducció

L'estudi de l'enquadernació històrica i artística a Catalunya ha anat desenvolupant-se en els darrers anys de manera molt lenta per diversos motius. El primer és que l'estudi d'aquesta disciplina ha desaparegut des de fa molts anys del programa educatiu de la Facultat de Biblioteconomia i mai no ha estat present, exceptuant les poques vegades que s'ha inclòs com a assignatura optativa en algun màster, en cap de les universitats públiques i privades de Catalunya. De les institucions públiques, només la Biblioteca de Catalunya, i amb molt pocs recursos, n'ha introduït l'estudi dins les seves col·leccions bibliogràfiques patrimonials. Gràcies a la preparació d'algunes exposicions sobre arts gràfiques, el món del llibre o, directament, les enquadernacions, s'ha pogut posar una mica d'ordre en l'estudi d'aquest vessant artístic que inclou el coneixement tant d'estils artístics com de tècniques específiques, a més a més del vocabulari tècnic. Aquests estudis han servit per establir, almenys en el temps que va des de finals del segle XIX fins al segle XXI, el nom dels tallers i obradors d'enquadernació més importants. A més, l'estudi de les col·leccions de la Biblioteca de Catalunya i d'altres institucions públiques i col·leccions privades ens ha permès d'aproximar-nos al col·leccionisme d'enquadernacions de manera científica.

Resta molt encara per investigar, sobretot els períodes compresos entre els segles XV i XIX, tant dels tallers com dels enquadernadors i els col·leccionistes, que són, en definitiva, els que fan que, amb el seu interès, els tallers

puguin existir. Com tota activitat artística, l'enquadrernació d'art, sumptuària i decorativa, està supeditada a l'acte de creació d'una persona, l'enquadrernador, que esdevé artista quan la seva obra ultrapassa la mera còpia d'estils d'enquadrernacions i s'allunya de l'artesà. A Catalunya, l'especialització de les tècniques decoratives emprades i la decoració en si mateixa han recaigut, normalment, en la mateixa persona, qüestió que no succeeix a la resta d'Europa, quan el daurador, per exemple, és l'artífex del disseny d'un altre i transporta la seva idea a les cobertes del llibre. Els col·leccionistes, per tant, tenen les seves preferències a l'hora d'encarregar l'enquadrernació d'un llibre específic a un enquadrernador concret per convertir el seu llibre en una obra única i original. Per tant, hem de partir d'una premissa important: no hi ha enquadrernació sense bibliòfil.

A banda de les institucions que històricament i per qüestions de conservació i preservació han hagut d'encarregar enquadrernacions per a tots els documents que generen, aquest estudi se centra en aquells col·leccionistes que han volgut donar als seus llibres una enquadrernació adequada, amb una decoració al gust de l'època. Aquest fet no és aïllat sinó que requereix que hi hagi un interès comú —parlem normalment de l'interès de poques persones vinculades normalment pel seu amor al llibre— per tal que existeixin enquadrernadors que puguin complir les seves demandes i exigències.

El col·leccionisme d'enquadrernacions històriques i artístiques a Catalunya

Dins del col·leccionisme d'enquadrernacions històriques i artístiques hi ha dues línies bàsiques a l'hora d'endinsar-se en el seu estudi. D'una banda, hi ha els col·leccionistes o bibliòfils (farem servir els dos termes indistintament) que han comprat llibres i que aquests, per qüestions diverses, han tingut una enquadrernació decorativa perquè hi ha hagut algun propietari anterior que ho ha volgut així. Dins d'aquest grup, hi ha també els que han adquirit llibres antics o moderns gràcies a l'interès de les seves enquadrernacions, però que no han estat mai clients de cap enquadrernador. I, d'altra banda, tenim aquells col·leccionistes que, al marge d'adquirir enquadrernacions al mercat, han volgut donar als seus llibres un aspecte digne i artístic, per la qual cosa han acudit al taller d'un enquadrernador i s'han convertit, així, en clients. La relació entre el col·leccionista i l'enquadrernador recupera, doncs, les dues figures paradigmàtiques de l'artista renaixentista que treballa per a un mecenes. Aquesta re-

lació conforma una estètica comuna, temporal i secular, que es mou per sinèrgies ben diferents i, en el cas de l'enquadració, també per raons tècniques, de possibilitats socials i recursos estilístics. Aquest estudi es referirà únicament a aquests col·leccionistes que han esdevingut mecenes.

Un cas paradigmàtic de col·leccionista d'enquadracions del segle XVI

Un cas molt estudiat per la importància de la seva biblioteca ha estat el de Pere Antoni d'Aragó-Cardona-Córdoba i Fernández de Córdoba (Lucena, 1611-Madrid, 1690), conegut per Pere d'Aragó, lloctinent de Catalunya a la guerra dels Segadors i virrei de Nàpols a partir de 1666. La majoria dels llibres de la seva biblioteca els va enquadrar principalment a Nàpols durant el seu virregnat entre 1666 i 1672, i segueixen unes característiques molt comunes entre ells: la majoria són enquadracions en tailet vermell i amb decoració heràldica, és a dir, amb l'escut de les seves armes a les cobertes. A més a més, en alguns exemplars, solia haver-hi decoracions a partir de petits ferros daurats amb l'estil habitual del segle XVII, amb rodes de rocalles i ferros florals, vegetals, animals o arquitectònics. Abans de la seva mort, la majoria dels seus llibres els envià al monestir de Poblet i, posteriorment, la resta hi foren enviats per la seva vídua. Pau Font de Rubinat (1850-1948) va publicar diversos textos sobre la biblioteca del monestir de Poblet que, durant un temps i abans de l'expurgació, encara es conservaven a la biblioteca. En un dels textos, entre altres coses, escrigué:¹

Los llibres de D. Pere estan sòlidament y hermosament enquadrats. Després de tants anys y de tantes injurys com han sofert, se conservan, en general, ab tota sa bellesa y ab les articulacions de les tapes, puntes y extrems del llom en bon estat. Los llibres de D. Pere estan tots coberts de marroquí vermell d'excelent qualitat tant per lo color, com per la solidesa, segurament procedent del Marroch, ab cantells daurats, capsades dels colors de Catalunya, y les tapes ab ornaments daurats y les armes del possessor.²

1. En conservem la grafia original.

2. Font de Rubinat, 1928: 256-263.

FIGURA 1. Enquadernació de Pere d'Aragó. Biblioteca de Catalunya. Col·lecció Jaume Espona, Esp 118-8°.

El monestir de Poblet va patir durant anys diversos saquejos i expurgacions, per la qual cosa la seva biblioteca es disseminà. Les enquadernacions de Pere d'Aragó són les peces més fàcils d'identificar per la seva vistositat i els seus escuts i emblemes. Els escuts, a causa dels diferents matrimonis del col·leccionista, anaren canviant amb el temps i, per tant, el seu estudi heràldic és un bon indicador per concretar les dates en què foren encarregats als tallers napolitans, que tenien molta connexió amb diversos tallers de Catalunya, sobretot de Barcelona, en l'ús de les mateixes decoracions. Per a l'estudi d'aquests escuts, cal acudir a la bibliografia de Juan Antonio Yeves, director de la biblioteca de la Fundació Lázaro Galdiano de Madrid, qui va fer una tasca molt bona de recerca.³ Hi ha un gran gruix d'aquestes enquadernacions que es troba a la Biblioteca Provincial de Tarragona i a la Biblioteca de Catalunya, procedents de diverses col·leccions privades, però també trobem exemplars escampats per moltes biblioteques d'arreu: la Hispanic Society of America n'és un bon exemple.

3. Yeves, 2008.

El col·leccionisme d'enquadracions artístiques a partir del segle XIX

Com ja he indicat al començament, la història del col·leccionisme d'enquadracions es troba molt lluny de donar-nos dades precises, per la qual cosa, després del cas de Pere d'Aragó, farem un salt de tres segles i ens situarem a la darrerria del segle XIX. Si ens hem detingut com a preàmbul en la figura del virrei, ha estat perquè la seva col·lecció té molta importància i trobarem moltes de les seves enquadracions en les col·leccions dels bibliòfils dels quals parlarem. A més, aquestes enquadracions han estat objecte d'estudis estilístics a la primera del segle XX per tal d'establir les decoracions més usuals utilitzades als tallers catalans per decorar de manera adient els llibres dels segles XVII i XVIII dels col·leccionistes, com fou el cas del taller Miquel-Rius del segle XX, regentat per Ramon Miquel i Planas (1874-1950).

Un dels motius del renaixement de l'enquadració artística a Catalunya a les últimes dècades del segle XIX va ser l'aparició d'un notable grup de bibliòfils que, preocupats pel patrimoni bibliogràfic català, es van dedicar a la recerca i compra de llibres antics de temàtica, sobretot, catalana. Part d'aquests bibliòfils es dedicaven també a l'edició d'obres antigues catalanes amb un clar caràcter bibliòfil des de la seva concepció. Pere Bohigas denomina aquesta bibliofília naixent *bibliofília modernista*:

és el resultat de la fusió de dues corrents. Una de filiació romàntica, composta principalment de col·leccionistes i erudits, molt vinculats a la tradició i a l'arqueologia, i una altre integrada per artistes que tractaven el gravat i il·lustraven llibres. Entre ells hi havia estretes relacions que originaren una producció eclèctica, barreja d'arqueologisme i d'invenció, molt d'acord amb l'estètica que regnava aleshores a Catalunya.⁴

Aquesta estètica va tenir el seu contrapunt en la decoració exterior dels llibres, i per això els bibliòfils van començar una lluita quasi personal per intentar que els enquadradors catalans adquirissin els coneixements necessaris de la seva professió i suplir el buit que hi havia fins aleshores. A aquests enquadradors es deu l'autèntic renaixement d'aquest art i les seves diferents actituds: de restauradors d'estils clàssics d'enquadració a restauradors dels nous estils d'estètica modernista; de les clàssiques tècniques del

4. Bohigas, 1970: 60-62.

daurat amb petits ferros a la pintura dels cuirs i a les tècniques modernes del pirogravat, a la incisió i el repujat de pells, tècniques recuperades del passat medieval. Així doncs, els bibliòfils col·leccionistes i els enquadernadors començaren un autèntic moviment de renovació de l'enquadernació d'art. Fins i tot, dos dels col·leccionistes principals d'aquest moviment eren els propietaris de dos dels tallers més importants del moment i que estigueren actius fins a la tercera dècada del segle xx, el taller d'Hermenegild Miralles i Anglès (1859-1931) i el taller Miquel-Rius de Ramon Miquel i Planas, a més a més del taller d'Àngel Aguiló (1875-1947), fill del bibliògraf, poeta, erudit i bibliòfil Marià Aguiló (1825-1897), el qual li enquadernà molts dels llibres de la seva col·lecció amb el seu superlibris.

Pau Font de Rubinat i Joaquim Montaner i Malató (1855-1938) foren dos dels col·leccionistes de llibres i d'enquadernacions antigues més importants, a més a més de clients dels tres tallers acabats d'anomenar. De la biblioteca de Font de Rubinat, en tenim un testimoni de primera mà, el del llavors conservador de la Biblioteca de Catalunya, erudit, filòleg i bibliògraf Pere Bohigas i Balaguer (1901-2003), el qual visità la biblioteca del bibliòfil reusenc. Aquesta visita de Bohigas a la casa pairal de Font de Rubinat responia a una possible compra per part de l'aleshores Biblioteca Central que mai no es va efectuar. Bohigas tenia la idea de visitar biblioteques privades, de les quals tenia coneixença que les seves col·leccions podien interessar la Biblioteca. Bohigas, un cop visitada la biblioteca, va escriure un informe que jo mateix vaig transcriure al seu moment i del qual extrec ara alguns fragments dedicats a les enquadernacions:⁵

La biblioteca formada a Reus per Don Pau Font de Rubinat, esdevingué gairebé llegendària. Pel mateix temps es reuniren a Catalunya algunes altres col·leccions de llibres magnífiques, però la de Font de Rubinat fou tal vegada la que aplegà major nombre de volums i la que reuní un fons català més ric. [...] Hi havia llibres escampats pels armaris de la casa, i en el prestatge superior de l'armari d'un dormitori vaig veure una notable col·lecció de relligadures catalanes dels segles xvi, xvii i xviii. La col·lecció de relligadures antigues catalanes, com he dit, era molt important. Procedents de la biblioteca de Don Pedro de Aragón, el virrei de Nàpols, n'hi havia unes 90, segons Don Pau. Hi havia bastants llibres litúrgics amb bones enquadernacions dels segles xvii i xviii, una enquadernació francesa del famós *Deròme*, dues enquadernacions del valencià Beneito, inventor de l'estil anomenat

5. Quiney, 2005b: 75-77.

de cortina, enquadernacions romàntiques interessants, i una bona col·lecció d'enquadernacions modernes fetes a França i al taller de Miralles a Barcelona.⁶

FIGURA 2. Josep Triadó. Superlibris per a Pau Font de Rubinat, ca. 1902. Arxiu Quiney.

A banda dels tallers i dels enquadernadors citats, Font de Rubinat des de molt jove fou assidu del taller de l'enquadernador Pere Domènech i Saló (1821-1873),⁷ al qual encarregà moltes enquadernacions, i que fou, entre 1850 i 1900, l'obrador més important de Catalunya.⁸ Aquest enquadernador era el pare de l'arquitecte Lluís Domènech i Montaner i de l'editor i enquadernador Eduard Domènech i Montaner, que tingué una gran importància a finals del segle XIX amb la creació de les millors d'enquadernacions editorials a partir dels dissenys de destacats artistes catalans.

Hermenegild Miralles fou deixeble de Pere Domènech. Moltes de les relligadures encarregades per Font de Rubinat portaven a la coberta principal el seu superlibris creat per Josep Triadó: una font de la qual rajava aigua.

Pel que fa a Joaquim Montaner i Malató, fill de l'editor Ramon Montaner, fundador de l'editorial Montaner & Simon, fou un erudit en l'estudi de l'art de l'enquadernació, la col·lecció del qual estava constituïda per obres dels segles xv al xx. Com a investigador *amateur*, a més de decidir ell mateix el tipus de decoració que volia per a cadascuna de les obres que requeria enquadernar, fou director artístic del taller d'Hermenegild Miralles en les primeres èpoques, quan la secció del daurat a mà la regentava l'alsacià Pierre Schultz (1866-1913), sens dubte el millor daurador del moment.

La biblioteca de Joaquim Montaner quien dirigirá personalmente los trabajos de Schultz, comenzó a lucir encuadernaciones con decoraciones retrospectivas, elegidas entre los más complicados diseños, extraídos de las revistas especializadas

6. Pere Bohigas (ca. 1945). *La Biblioteca Font de Rubinat de Reus*. Mecanoscrit. Arxiu Administratiu de la Biblioteca de Catalunya. Aquest informe fou en part repetit en la necrològica que Bohigas escrigué de Font de Rubinat.

7. Rovira, 190: 56-60.

8. López, 1951: 167-179.

de la época. Además, como coleccionaba obras españolas antiguas con sus encuadernaciones coetáneas, se servía de éstas como modelos y temas de inspiración para el decorado de sus encuadernaciones. Éstas llevaban normalmente el super-libris de su propietario, bien en la tapa anterior, bien en la contratapa, y siempre centrado dentro de la decoración. En su mayoría son encuadernaciones de estilo Grolier, Maioli, Aldino o Le Gascon. Son encuadernaciones de una ejecución impecable, de una interpretación de estilo soberbia, y de un dorado perfecto. Las decoraciones de estas encuadernaciones no atienden a la época del libro, se limitan a interpretar los estilos clásicos, tanto en incunables, en libros del XVI o en libros del XX, libros estos últimos, editados la mayoría entre 1900 y 1910.⁹

FIGURA 3. Encuadernació del taller Miquel Rius per a Joaquim Montaner. Biblioteca de Catalunya. Esp. 74-Fol.

Amb la mort de Montaner, la seva biblioteca passà a mans del llibreter i bibliòfil Josep Porter i Rovira (1901-1999), el qual organitzà una exposició el 1948 a la Biblioteca de Catalunya com a reclam per vendre-la i de la qual es nodriren molts col·leccionistes coetanis i posteriors, per la qual cosa les seves encuadernacions es troben en nombroses col·leccions, tant particulars com patrimonials.

9. Quiney, 2006: 26.

Ja hem parlat del taller d'enquaderacions d'Hermenegild Miralles i Anglès, que fou el més important durant quasi trenta anys gràcies a la seva idea de contractar dauradors estrangers, com Pierre Schultz i després Pierre Guérin, els quals assoliren les més pulcres i correctes execucions del daurat a mà en petits ferros. Amb tots dos, els col·leccionistes tenien garantida la màxima qualitat tècnica i artística. Miralles, industrial de les arts gràfiques amb un dels tallers més importants en aquest àmbit, amic personal d'Antoni Gaudí, Lluís Domènech i Montaner, Josep Puig i Cadafalch, Joaquim Mir, Josep Pascó o Raimon Casellas, per posar-ne només uns exemples, fou client del seu propi taller i va arribar a formar una gran col·lecció d'enquaderacions superbes.

Aprofitant que n'era el propietari, Miralles va realitzar autèntiques meravelles decoratives per als seus llibres, la majoria dels quals eren edicions de finals del segle XIX i començaments del XX.¹⁰ Aquesta col·lecció fou donada per la seva filla a la Biblioteca de Catalunya el 1951.

FIGURA 4. Enquaderació d'Hermenegild Miralles per a la seva col·lecció. Biblioteca de Catalunya, Esp.74-Fol.

10. Quiney, 2005a.

Un cas molt especial fou el del pintor i crític d'art Sebastià Junyent i Sans (1865-1908), el qual dirigí i dissenyà un conjunt de decoracions per a llibres de la seva biblioteca, la majoria del tombant dels segles XIX i XX. Són decoracions l'execució de les quals l'encarregà a l'enquadrador Josep Anglada Jovenich (1880-1943) i que es caracteritzen per l'ús de pell jaspada en diferents colors: verds, vermells, blaus, etc. L'execució era molt irregular, tot i que els dissenys de capritxoses fantasies tenien una estètica propera a l'art de l'enquadració anglesa del moment, amb un gran sentit musical de la composició.¹¹ Aquesta col·lecció, que fou exposada a la Sala Parés el 1904, té un exlibris posterior a la mort de l'artista que diu:

Aquest llibre prové de la Biblioteca del pintor Sebastià Junyent i Sans (1868-1908), el qual ideà i dirigí el relligat del volum.¹²

L'enquadració que presentem (figura 6) del llibre de Verdaguer *Jesús Infant* té un altre exlibris que diu:

L'autògraf de Jacint Verdaguer inscrit en aquest exemplar fou adreçat a l'infant Daniel Junyent Quinquer (1901-1906), fill del pintor Sebastià Junyent Sans (1868-1908), gran amic del poeta i dissenyador del relligat del volum.¹³

A propòsit de l'aparició d'un llibre editat per la Societat Catalana de Bibliòfils (1903), dirigida llavors per Pau Font de Rubinat,¹⁴ Sebastià Junyent publicà un article a la revista *Juventut* el 1905 en el qual, a banda de mostrar una gran sensibilitat pels llibres i per les edicions catalanes, respecte a l'enquadració escrigué:

Quina fruïció pels ulls, pel tacte, per l'esperit al tindre les mans un volum pulcrament relligat en pell de Rússia, ornat artísticament amb daurats a mà, contenint alguna obra cabdal de nostra literatura! *L'Atlàntida* impresa en paper Japó, el *Canigó*, o alguna altra de les edicions escollides d'obres de nostre gran Verdaguer!¹⁵

11. Quiney, 2006: 20.

12. Miquel i Planas, 1904: 743-744.

13. *Ibidem*.

14. Quiney, 2005b: 85-88.

15. Junyent, 1905: 336.

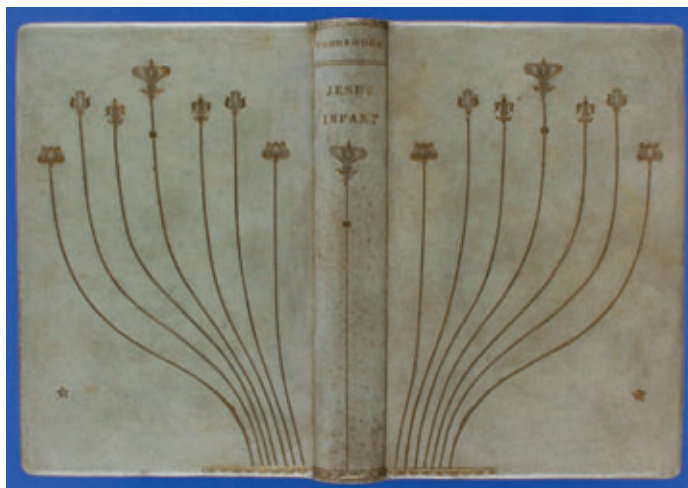

FIGURA 5. Enquadernació de Josep Anglada per a la biblioteca del pintor Sebastià Junyent amb disseny del mateix artista. Biblioteca de Catalunya, 9-III-63.

FIGURA 6. Enquadernacions de Gustau Gili Roig. Exposició d'enquadernacions franceses a la Cúpula del Coliseum, 1954. Fotografia d'època. Arxiu Quiney.

Gustau Gili Roig (1868-1945) fou un col·leccionista molt destacat de llibres i d'art, sobretot d'obres dels seus amics, com els pintors Joaquim Sunyer o Josep de Togores, per exemple, o l'escultor Manolo Hugué, del qual tenia a la seva biblioteca particular un bronze de *La bacant*. La seva biblioteca ja era molt reconeguda al voltant de 1915 i fou gràcies a Hermenegild Alsina Munné, amic seu i posterior col·laborador dins la seva editorial, Gustavo Gili, que començà a encarregar enquadernacions als artistes francesos més destacats del moment, com Pierre Legrain, Paul Bonet, Louise Denis Sant Germain, etc., tots membres de La Reliure Originale, moviment d'avantguarda que va tenir molta relació amb el surrealisme francès.

L'editorial Gustavo Gili, en començar a editar els seus llibres sota el nom d'Ediciones La Cometa (1930-1935), que foren els iniciadors d'una incipient bibliofília catalana d'ar-

FIGURA 7. Hermenegild Alsina Munné. Projecte d'enquadernació per al llibre *Setmana Santa*, enquadernat per Emili Brugalla per a la biblioteca de Gustau Gili Roig. Biblioteca de Catalunya.

rels franceses, creà una necessitat entre els bibliòfils de donar a aquests llibres una bona enquadernació, moment en el qual aparegué en escena l'enquadernador més gran del segle xx a Catalunya i al nostre país veí, Espanya: Emili Brugalla i Turmo (1901-1987). Brugalla havia estudiat a París i havia treballat amb els enquadernadors Alsina Munné, Àngel Aguiló i el dissenyador Joaquim Figuerola, i treballà fins al 1931 amb el taller Subirana de Barcelona, any en que muntà taller propi. Així doncs, Brugalla aparegué quan el taller d'Hermenegild Miralles feia poc que havia desaparegut (1928) i el de Miquel-Rius estava entrant en decadència. Malauradament, la biblioteca de Gustau Gili Roig fou repartida entre els seus descendents i actualment es troba tan disseminada que es fa molt difícil l'estudi de les peces que tenia.

A partir de 1944, quan es creà l'Associació de Bibliòfils de Barcelona, la majoria dels col·leccionistes d'enquadernacions pertanyien i pertanyen avui dia a dita associació.

Set anys més jove que Gustau Gili Roig era Ramon Miquel i Planas, un dels homes més paradigmàtics dins la bibliofília catalana i que, pel que fa al llibre, s'ocupà professionalment de tot dins del seu taller Miquel-Rius: editor, enquadernador i, a més a més, erudit i un dels primers a plantejar-se de manera científica i acadèmica l'estudi de les decoracions de les enquadernacions antigues. Publicà una sèrie d'assajos sobre enquadernacions dins la seva revista *Bibliofília* i publicà diferents opuscles sobre enquadernacions modernes i antigues.¹⁶ Ramon Miquel i Planas, ajudat per Joaquim Figuerola, mestre de l'Institut Català de les Arts del Llibre, estudià les decoracions de les enquadernacions de moltes institucions catalanes i antigues, a més de les dels altres

16. Miquel i Planas, 1911-1921.

col·leccionistes amics seus, com Font de Rubinat, Isidre Bonsoms, etc. Dins de les decoracions modernes, col·laboraren amb ell artistes del moment, com Josep Triadó i el mateix Figuerola, que fou, tanmateix, un excel·lent cal·lígraf i contribuí al dibuix directe sobre enquadernacions amb pergamí. Juntament amb Hermenegild Miralles, Miquel i Planas fou l'introduïdor dels estils historicistes en les decoracions d'enquadernacions a partir, justament, dels estudis que havia fet. La seva biblioteca fou dispersada a la seva mort entre els descendents, per la qual cosa no és possible, de moment, l'estudi sencer de la seva col·lecció i ens queden els exemples, els quals ell mateix reproduïa a les seves publicacions. Entre els seus clients hi havia, per exemple, Enric Prat de la Riba (1870-1917), per a qui va crear una enquadernació amb disseny de Joaquim Figuerola del seu llibre *La nacionalitat catalana*, que és un referent en la tècnica del cisellat de pell durant el temps del modernisme, que, entre altres coses, volia recuperar també tècniques del passat perdudes, com el cisellat i el repussat de pell.

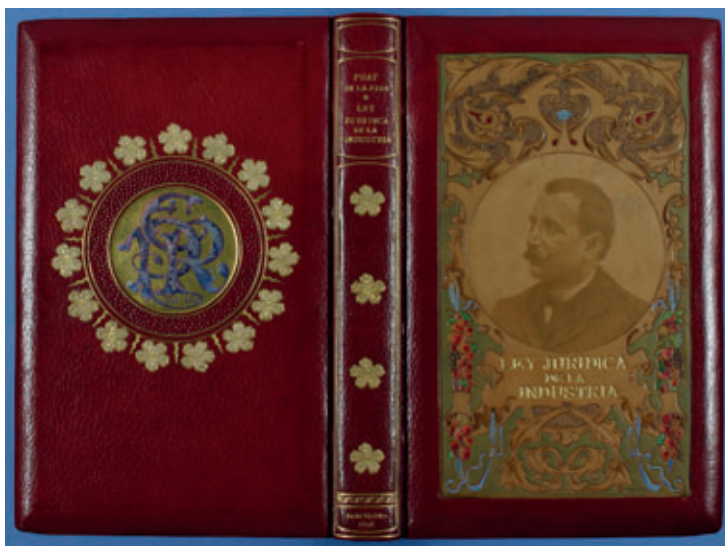

FIGURA 8. Enquadernació del taller de Miquel-Rius amb disseny de Joaquim Figuerola per a la biblioteca d'Enric Prat de la Riba. Biblioteca de Catalunya, Res. 214-8°.

Manuel Perdigó i Cortés (1876-1950) fou un col·leccionista molt especial, ja que la seva passió era trobar i comprar manuscrits d'escriptors catalans de totes les èpoques, així com adquirir incunables, a banda, és clar, de llibres de literatura catalana i espanyola. Encarregà enquadernacions a diferents tallers

parisencs, com el de René Kieffer, tot i que el seu enquadernador habitual, però, fou Emili Brugalla, el qual li va fer meravelloses enquadernacions artístiques i de bibliòfil, és a dir, aquelles amb mitja pell que només tenen decoració a base de petits ferros al llom del llibre. La seva biblioteca fou donada en la seva totalitat el 1963 a la Biblioteca de Catalunya per part de la seva vídua, Rosa Espona i Brunet, germana d'un dels altres grans col·leccionistes de llibres i d'obres d'art antigues i modernes, Santiago Espona i Brunet (1888-1958). Amb motiu de la donació de la seva col·lecció, la Biblioteca de Catalunya encarregà un exlibris a l'aiguafort a l'artista Maria Josepa Colom.

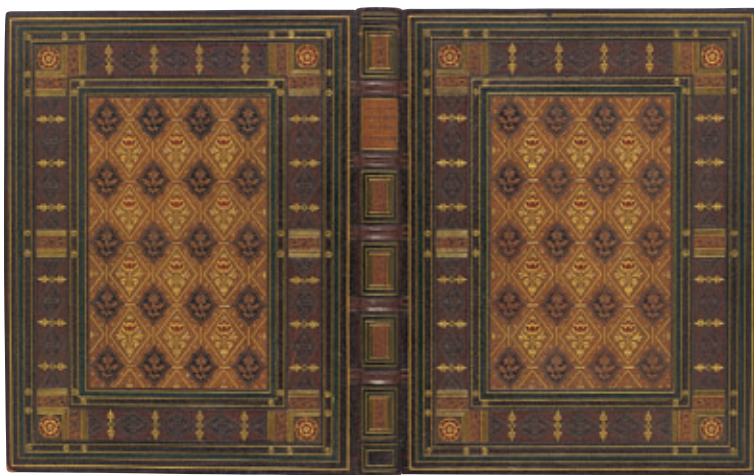

FIGURA 9. Enquadernació d'Emili Brugalla i Taller de Subirana per a la biblioteca de Manuel Perdigó. Biblioteca de Catalunya, Ms. 2015.

La biblioteca de Santiago Espona i Brunet i tota la seva col·lecció d'art antic i modern es conserven en institucions catalanes per donació. És una col·lecció feta amb consciència cívica de bé públic, ja que Espona sempre es va interessar per les peces rares i per les que les institucions no tenien. Així ho va fer amb la seva biblioteca donada a la Biblioteca de Catalunya el 1959. La col·lecció de llibres consta de manuscrits, incunables, gravats i obres de bibliòfil i se sap per Pere Bohigas que, abans de fer les adquisicions, consultava a la Biblioteca de Catalunya si l'obra ja hi era, i, en cas que hi fos, no l'adquiria, ja que el seu desig era que la col·lecció anés a parar a la mateixa institució.¹⁷ Espona adquirí un gran nombre d'enquadernacions de la col·lecció de Joaquim de Montaner, però

17. Bohigas, 1960.

n'encarregà moltes i a molts enquadernadors, entre els quals destaquen Hermenegild Miralles, el taller Miquel-Rius, Àngel Aguiló, l'alemany Alf Ballmüller —artista vinculat al grup de Tossa de Mar dels anys trenta—¹⁸ i Emili Brugga. Els seus encàrrecs eren molt importants i volia decoracions espectaculars. Gràcies a ell, els enquadernadors artistes podien lluir les seves capacitats i aconseguir unes enquadernacions que avui dia les podem considerar veritables obres mestres. Pel que fa als manuscrits i als llibres antics, considerava que havien de tenir decoracions historicistes dels estils de l'època del llibre, tot i que deixava que l'enquadernador també hi inserís elements nous, com, per exemple, l'or en alguns estils mudèjars. Per als llibres moderns, deixava llibertat total a l'enquadernador en el disseny i, per tant, aquests, com he dit, podien lluir-s'hi.

FIGURA 10. Enquadernació d'Àngel Aguiló per a la biblioteca de Jaume Espona, ca. 1910. Biblioteca de Catalunya, Res-1168-12°.

Per a la seva donació de llibres, la Biblioteca de Catalunya encarregà un exlibris a l'artista gravador Jaume Pla i Pallejà (1914-1995), on surten reproduïdes les tres escultures centrals —Crist, Josep d'Arimatea i Nicodem— del *Santíssim Misteri, davallament* (1250), conservat a Sant Joan de les Abadesses —en al·lusió al seu paper com a mecenes de la restauració del monestir—, amb llançadora, bobina, dues bitlles i roda dentada, com a símbols de la seva professió d'industrial del tèxtil.

18. Benet, 1934: 3-31.

Un dels altres col·leccionistes d'aquesta època fou Artur Sedó i Guixard (1881-1965), el qual, per enquadrar els llibres de la seva col·lecció, encarregà obra a Alf Ballmüller i a d'altres, com a alguns francesos, però sobretot a Emili Brugalla. El seu fons està dipositat al Museu de les Arts Escèniques i recull no només la col·lecció que ell va anar reunint, sinó també biblioteques senceres que va anar comprant. L'Institut del Teatre comprà la part d'àmbit teatral el 1968 als seus fills i la Diputació de Barcelona en comprà una última part documental que es conserva des de 1969 a la Biblioteca de Catalunya. Per als llibres de la seva col·lecció teatral, encarregà un exlibris a l'artista Francesc Febrer i Prades, que a vegades també el servia com a superlibris amb pells de diferents colors.¹⁹

L'industrial tèxtil Ricard Viñas Geis (1893-1982), propietari d'una col·lecció de teixits antics adquirida per la Diputació de Barcelona el 1957 i que actualment es conserva al Museu Tèxtil de Terrassa, aplegà una nombrosa col·lecció de llibres de temàtiques diverses, els més importants dels quals eren sobre teixits, i una altra d'especialitzada en Lope de Vega. La seva biblioteca la donà a la Biblioteca de Catalunya, però la col·lecció de Lope de Vega —de la qual Emili Brugalla arribà a enquadrar més de tres-cents exemplars amb tot luxe— fou venuda el 1962 a l'Ajuntament de Madrid. Per a aquesta col·lecció, Viñas i Brugalla idearen un programa basat en els anomenats estils Grolier, Maioli, Le Gascon i à la Duseuil, estils dels segles XVI-XVIII, a base de petits ferros daurats i mosaics.²⁰ La mestria de Brugalla es veu en cadascuna de les peces conservades i les composicions que arribà a fer d'aquests estils donen una idea bastant clara de la capacitat inventiva de l'enquadrador. Tot i que després seguí un altre rumb dins l'estètica de l'enquadració, alguns exemplars d'aquesta col·lecció els va realitzar Santiago Brugalla (1929), fill d'Emili, que era un daurador excel·lent. Cap a 1940, Ricard Viñas encarregà un exlibris a Ramon de Campmany, tot i que en tenia alguns més. L'any 1954, Ricard Viñas realitzà una exposició d'indumentària i tapisseria de la seva col·lecció, amb la col·laboració del Foment de les Arts Decoratives, en la qual presentà, a més a més, una selecció d'enquadracions que Emili Brugalla havia fet per a llibres especialitzats en aquest tema.²¹ Una de les enquadracions més conegudes d'Emili Brugalla encarregada per Viñas fou la que vestia el llibre *Millenariae voces* (1948), il·lustrada per Ramon de Campmany i que avui forma part de la col·lecció de Jordi Carulla i Font, de qui parlarem més endavant.

19. Illa i Munné, 2007: 215.

20. Bermejo Martín, 1994; Quiney, 2001: 52-71; Carpallo Bautista, 2013: 115-117.

21. J.M.V., 1955: 92.

FIGURA II. Encuadernació d'Emili Brugalla per a la biblioteca de Ricard Viñas, actualment a la col·lecció de Jordi Carulla Font.

Tots els col·leccionistes que hem vist fins ara i els següents van pertànyer o pertanyen, com he indicat més amunt, a l'Associació de Bibliòfils de Catalunya. Una de les fites més importants quant a l'enquadernació d'art per part d'aquesta associació fou la publicació del llibre d'Emili Brugalla *La encuadernación en París en las avanzadas del arte moderno* (1954), que va servir per conscienciar molts bibliòfils de la importància que tenia l'enquadernació fora del nostre país, els quals prengueren consciència de la unicitat d'un llibre a partir de l'enquadernació original artística.

Per la seva banda, el farmacèutic i acadèmic de la Reial Acadèmia de Belles Arts de Sant Jordi (1970) i tresorer de l'Acadèmia entre 1970 i 1986, Joan Uriach i Tey (1899-1986), gran col·leccionista d'art, aplegà una bona col·lecció de llibres molts dels quals eren dels anomenats d'artista, entre els quals destaquen Picasso o Tàpies. Aplegà una rica biblioteca de literatura catalana amb primeres edicions i llibres catalans d'edicions modernes. La majoria dels llibres els va encarregar enquadrar al relligador Manuel Bueno Casadesús (1934-2018). Part de la seva col·lecció de llibres passà a mans del col·leccionista d'art i bibliòfil Josep M. Ribot, el qual ha continuat ampliant la col·lecció encarregant encuadernacions, per exemple, a Josep Cambras (1954), amb taller a Barcelona, el qual combina el daurat i el gofrat en petits ferros amb el mosaic de pells, tècnica que deu molt al mestre encuadernador Ramón Gómez.

FIGURA 12. Enquadernació de Josep Cambras per a la biblioteca de Josep M. Ribot.

Ramon Barbat i Miracle (1900-1985) i Miquel Saperas Auví (1900-1978) foren tots dos clients del taller d'Emili Brugalla, que era un any més jove que ells. Barbat i Miracle, fill de Valls, fou enginyer, empresari i polític català, i el 1941 es casà amb la filla de Gustau Gili Roig, Montserrat Gili, que li encomanà el seu interès per la bibliofília. La seva col·lecció de llibres no ha estat mai estudiada, però en consultar l'arxiu d'Emili Brugalla, conservat a la Biblioteca de Catalunya, podem pensar que Barbat en fou un client, si no habitual, sí amb una certa presència. A l'exposició organitzada el 1954 per Emili Brugalla sobre enquadernacions franceses a la Cúpula del Coliseum, edifici on aleshores tenia la seu el Foment de les Arts Decoratives, s'hi presentaren diverses relligadures franceses de gran qualitat que provenien de la col·lecció de Gustau Gili Roig i de la seva col·lecció anomenada Barbat-Gili. Enquadernadors de l'avantguarda francesa, com Pierre Legrain, Paul Bonet o Henri Creuzevault, pertanyents al moviment de La Reliure Originale, formaven part de la seva col·lecció, i cal suposar que Barbat els va fer encàrrecs directes mitjançant Brugalla o Gustau Gili, que tenia una relació estreta amb la majoria dels enquadernadors d'aquest moviment.

Per la seva banda, l'escriptor Miquel Saperas Auví aplegà una biblioteca de més de cinc mil volums i una petita col·lecció de pintura, petita en volum però de grans noms catalans i espanyols, com ara Joaquim Mir, Francesc Gimeno, Hermenegild Anglada i Camarasa, Santiago Rusiñol, Marià Fortuny, Enric Serra, Joaquim Sorolla i Valentín de Zubiaurre, i d'escultura, amb noms com

ara Manolo Hugué, Josep Viladomat, Pau Gargallo, Víctor Moré, Josep M. Camps i Arnau, etc. Saperas va editar un petit llibre on explica la seva col·lecció i parla d'alguns dels títols i il·lustradors dels seus llibres. A més a més, hi parla de la seva col·lecció de llibres escrits per ell i enquadernats pel mestre Brugalla:

El que m'estimo més entranyablement de tot, però, i ho trobareu just perquè es tracta dels meus fills, bon o dolents, és l'exemplar de cadascuna de les edicions de tot el que porto escrit, o m'han traduït, relligat per Brugalla com ell sap fer-ho. Quaranta volums, exactament. Els filets i els gofrats i els mosaics hi són una pura meravella, on lluentegen l'or o l'argent impecables en la magnificència de la pell brunyida.²²

Joan B. Visa (1902-1972), un any més jove que l'enquadernador Brugalla, amb qui compartí amistat i temps d'oci, fou un empresari que tingué una gran col·lecció de llibres de tot tipus, a més a més d'una gran col·lecció de pintura, gravats, ceràmiques i objectes decoratius. Visa comprà una part de la col·lecció de Joaquim Montaner amb enquadernacions d'Hermenegild Miralles i del taller de Miquel-Rius. A banda d'aquests, encarregà moltes enquadernacions a Emili Brugalla, entre les quals destaca un exemplar d'*Entre l'equador i els tròpics* de Josep M. de Sagarra (1938), amb aigüaforts de Ramon de Campmany i xilografies d'Enric Tormo, signat l'any 1950.

FIGURA 13. Enquadernació d'Emili Brugalla per a la Biblioteca de Joan B. Visa.

22. Saperas, 1961: 35-36.

Aquesta edició fou clandestina, ja que, tot i haver-se editat el 1945, en ser una edició en llengua catalana se n'hagué de falsificar la data d'edició perquè no hauria passat la censura franquista. En aquesta enquadernació de pell marroquina taronja, mosaics i fils d'or, Brugalla excel·leix en una nova manera d'entendre la decoració d'un llibre jugant amb els relleus de la tipografia que conforma el títol. És una de les obres més espectaculars sortides del seu taller i prèvia a les que vindrien després de mans del seu fill Santiago, que trencà amb el classicisme habitual i s'endinsà en un nou corrent avantgardista de caràcter propi que tingué els seus seguidors arreu de la Península i d'Europa, i les millors obres del qual formen part de la col·lecció mallorquina de Bartolomé March Servera. La col·lecció de Joan B. Visa la continua conservant el seu fill, Xavier Visa Lesperut.²³

Andrés Roure Gili (1911-1996) encarregà enquadernacions a Emili Brugalla, Manuel Bueno i Jordi de la Rica. La seva biblioteca, en la qual predominava la literatura catalana, fou venuda per la seva dona i, per tant, la seva col·lecció d'enquadernacions es troba en diferents col·leccions actuals, com la de Joan Matabosch o Jordi Carulla.

Un dels col·leccionistes més interessants fou Joan Baptista Cendrós i Carbonell, el qual, com a bibliòfil, bastí una col·lecció nombrosa de literatura catalana i de literatura estrangera, sobretot francesa, il·lustrada per artistes catalans com Emili Grau i Sala, Antoni Clavé, Carles Fontserè, Mariano Andreu, etc. També tenia una col·lecció d'obres d'art en la qual figuraven artistes catalans com Joaquim Sunyer, Feliu Elias i Josep Granyer, a més a més de tots els integrants del moviment Dau al Set i Picasso, Ismael Smith, Manolo Hugué, etc. Com a editor, va anar enquadernant molts manuscrits que li regalaven els escriptors als quals publicava obra i, a més a més, es feia il·lustrar llibres publicats per artistes afins als llibres en qüestió, com fou el cas del seu exemplar del llibre *Em va fer Joan Brossa*, que manà il·lustrar a Joan Ponç, una peça única en molts aspectes.²⁴ El bibliòfil Cendrós tenia la capacitat de la dualitat quant a la seva manera d'entendre la bibliofília: una d'íntima, el desig de tenir llibres, llegir-los, aplegar-los, relligar-los i donar-los una vida de portes endins, i després una de més social, aquella que la vida dels seus llibres volien que expliqués, i que Joan B. Cendrós compartia amb els membres de l'Associació de Bibliòfils de Barcelona amb les nades anuals que feia editar i

23. Quiney, 2015: 232-233.

24. Quiney, 2017: 66-67.

regalava als socis, familiars i amics. Les seves nades, que també feia relligar, parlaven de les seves col·leccions d'art però també dels seus llibres. Una de molt important és la nadala de 1960, dedicada a les obres bibliogràfiques que tenia de Picasso: el facsímil *Carnet català* (1959), en el qual Picasso havia traduït uns versos de Joan Maragall, el seu exemplar de *Le désir attrappé par la queue* (1945), amb un magnífic dibuix del mateix Picasso sobre l'exemplar del bibliòfil, de 1956, *Dos contes* de Ramon Reventós (1947), el raríssim *Le frère mendiant, o libro del conocimiento. Los Viajes en África publicados antiguamente por Bergeron Margry y Jiménez de la Espada e ilustrados ahora y compaginados por Pablo Picasso e Iliaszd* (1959) o *La tauromàquia*, editat per Gustau Gili i Esteve el 1959. D'aquest llibre, Cendrós, amb informació de primera mà, en fa una mica d'història molt curiosa.²⁵

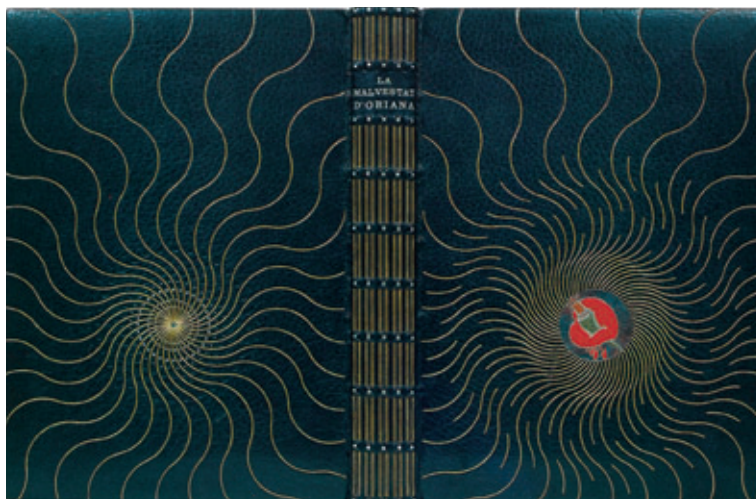

FIGURA 14. Enquadernació d'Emili Brugalla per a la biblioteca de Joan B. Cendrós.

Cendrós va fer enquadernar molts llibres a Emili Brugalla, entre els quals destaquen un exemplar de *Les fleurs du mal* de Baudelaire, il·lustrat per Henri Matisse (1947), o *La malvestat d'Oriana* de Josep Carner, amb aigüesforts de Jaume Pla (1948). De Manuel Bueno destaca, per exemple, l'enquadernació que va fer per a *El pa a la barca* de Joan Brossa, il·lustrat per Antoni Tàpies (1963), i de l'enquadernador Josep Cambras, un llibre del segle XVI, *Algunes*

25. Cendrós, 1960.

obras de Fernando Herrera (1582), on va fer una decoració historicista d'estil renaixentista.²⁶ Tot i que encarregava moltes enquadernacions amb decoracions de luxe, la majoria dels manuscrits d'obres d'escriptors catalans els relligava en mitja pell, amb decoració únicament al llom.

L'editor Manuel Salvat Dalmau (1925-2012) encarregà també moltes enquadernacions a Emili Brugalla, a banda de conservar les que li venien de família —una nissaga d'editors força important i reconeguda—, amb molts exemplars de l'antiga col·lecció de Joaquim Montaner i, per tant, relligats als tallers d'Hermenegild Miralles i Miquel-Rius. Una de les seves peces més emblemàtiques, juntament amb les que tenen decoracions d'avantguarda en els llibres editats per Gustau Gili per a les edicions de La Cometa, fou un *Missale romanum* (1946), enquadernat el 1949. Actualment, el seu fill, Pau Salvat Vilà, president de l'Associació de Bibliòfils de Barcelona, és qui conserva el seu llegat i, a més a més, és client de l'enquadernador Josep Cambras.

Josep Parés i Viñals fou un client assidu del taller de l'enquadernador Ramón Gómez Herrera (1938-2017), malgrat conèixer-ne unes poques enquadernacions gràcies al fet que les va deixar en préstec a l'exposició titulada «La encuadernación española actual», que va tenir lloc a la Biblioteca Nacional de Madrid el 1986, comissariada per Manuel Carrión Gútiérrez,²⁷ i a la monogràfica de l'enquadernador Ramón Gómez, que va tenir lloc a Cadis el 2004. Aquestes eren peces excepcionals del gran mestre del mosaic de pells. El taller de Ramón Gómez va poder viure gràcies als encàrrecs que li feia el col·leccionista suís Maurice Lachard i alguns altres de Madrid, tot i que la seva obra es conserva en moltes biblioteques i en moltes col·leccions particulars d'arreu. Les obres encarregades per Parés Viñals foren fetes entre els anys 1976 i 1980.²⁸

26. Quiney, 2015: 58.

27. Carrión, 1986.

28. Carrión i Martínez, 2004.

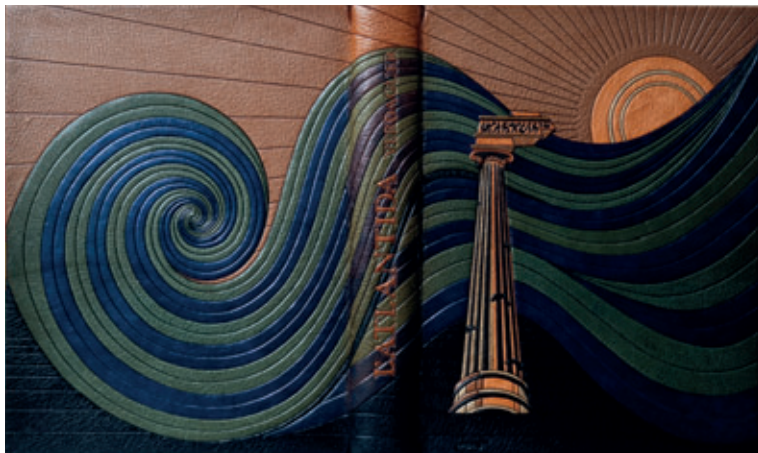

FIGURA 15. Enquadernació de Ramón Gómez per a la biblioteca de Josep Parés i Viñals.

De moment, tenim molt poca informació d'alguns col·leccionistes que començaren les seves col·leccions pels volts dels anys quaranta i cinquanta, la majoria dels quals, clients del taller d'Emili Brugalla, com Enric Mañosas, Carabasa, Miquel Mateu i Pla i d'altres que s'hi aniran afegint a mesura que les investigacions continuïn.

Hem anat veient que, en alguns casos, els fills dels col·leccionistes, com és el cas de Pau Salvat Vilà o de Xavier Visa Lesperut, han continuat conservant la col·lecció dels pares i l'han anat enriquint amb més enquadernacions encarregades a diferents tallers. Els temps han canviat i tallers de gran anomenada, com el d'Emili i Santiago Brugalla —que tancà les portes el 2008—, el de Ramón Gómez o el de Manuel Bueno, que van morir els anys 2017 i 2018, respectivament, han anat desapareixent. D'enquadernadors que sàpiguen daurar i fer mosaics alhora, en resten molt pocs, si més no a Catalunya; tal vegada un parell de noms: Josep Cambras i Andrés Márquez, el qual treballa només en comptades ocasions i quan el projecte li agrada. L'ofici d'enquadernador d'art, tal com s'ha entès fins ara i com l'entenien tots els col·leccionistes que hem anat veient, està a punt de desaparèixer, la qual cosa no és en si mateixa una tragèdia. Ja vindran els qui vulguin recollir-ne el testimoni, tot i que probablement no amb la mestria dels antics enquadernadors. L'enquadernació d'ara s'entén d'una altra manera, amb diferents materials i formes, i es continuen cercant solucions artístiques als problemes que comporta la supeditació decorativa als textos dels llibres i la seva forma, que poc ha canviat des que va aparèixer en forma de còdex.

Els actuals col·leccionistes d'enquadernacions, com poden ser Joan Matabosch, Jordi Estruga i Estruga, Jordi Carulla i Font o Pau Salvat Vilà, tenen poques opcions dins del nostre país. Matabosch ha fet una col·lecció d'enquadernacions comprades al mercat d'altres col·leccionistes, com Roure, per exemple, però també compra enquadernació francesa. En l'actualitat, el seu taller habitual és el de Josep Cambras, però abans de tancar el seu va encarregar alguna obra a Santiago Brugalla. El mateix passa amb Jordi Estruga, que té alguns exemplars que va encarregar a Santiago Brugalla, a Ramón Gómez a partir de l'exposició de Cadis de 2004, a Andrés Márquez i a Josep Cambras.

Vull acabar aquesta primera aproximació al col·leccionisme d'enquadernacions amb una de les millors col·leccions que existeixen actualment a Catalunya, la de Jordi Carulla i Font. Aquesta afirmació tan contundent respon a dues raons: la quantitat i la qualitat de les enquadernacions. Carulla ha anat comprant enquadernacions modernes, franceses sobretot, però també d'altres països, catalanes i espanyoles. A banda d'aquesta col·lecció, on apareixen els noms de Paul Bonet, Pierre Legrain, Léon Gruel, Marius Michel, Semet Plumell i un gran etcètera, Carulla, al llarg de més de trenta anys, ha tingut alguns enquadernadors predilectes, el primer Manuel Bueno. D'aquest artista va treure el millor, tant en daurat com en mosaic o en pintura en calent, una tècnica no pas inventada per l'enquadernador però sí portada a un màxim nivell d'excel·lència, com en la decoració que va fer per al llibre de Lola Anglada *La Barcelona dels nostres avis* (1949), de la seva col·lecció. Destaca també *L'albufera de València*, de Joan Fuster, amb gravats al burí de Jaume Pla i estampats

FIGURA 16. Enquadernació de Manuel Bueno per a la biblioteca de Jordi Carulla i Font.

per Jaume Coscolla, que forma part de les edicions de la Rosa Vera (1970). L'altre gran enquadernador que va treballar per a Carulla i que potser ha estat el seu últim client és Ramon Gómez, de qui potser té una quinzena d'enquadernacions en mosaic de pell. Estic segur que el dia que aquesta col·lecció sigui estudiada a fons hi haurà moltes sorpreses.

Referències bibliogràfiques

- BARRERA, Jaume (1936). «Pau Font de Rubinat». *Papyrus. Revista de Bibliofilia*, núm. 2, pàg. 70-78.
- BENET, Rafael (1934). «Tossa, Babel de les arts». *Art: publicació de la Junta Municipal d'Exposicions d'Art*, vol. II, núm.1, octubre 1934 - juliol 1935, pàg. 3-31.
- BERMEJO MARTÍN, José Bonifacio (1994). *Encuadernaciones artísticas en las colecciones municipales* (catàleg de l'exposició). Madrid: Ayuntamiento de Madrid, Imprenta Municipal, Ollero & Ramos.
- BOHIGAS, P (1950). «Necrológicas. Pau Font de Rubinat». *Biblioteconomia*, any VII, núm. 27-28 (juliol-desembre).
- BOHIGAS, Pere (1960). «Prólogo». A: Espona i Brunet, Jaume. *Inventario de la colección de libros donada por D. Santiago Espona y Brunet*. Barcelona: Diputación Provincial de Barcelona, Biblioteca Central.
- BOHIGAS, Pere (1970). «La bibliofilia modernista». *Serra d'Or*, any XII, núm. 135, pàg. 60-62.
- CARPALLO BAUTISTA, Antonio (2013). «Emilio Brugalla, una vida dedicada a la encuadernación». A: Lucía Megías, José Manuel (ed.). *Lope de Vega en la piel de Brugalla. La colección Lope de Vega de la Biblioteca Histórica Municipal* (catàleg de l'exposició). Madrid: Ayuntamiento de Madrid.
- CARRIÓN GÚTIEZ, Manuel (1986). *La encuadernación española actual* (catàleg de l'exposició). Madrid: Biblioteca Nacional, Ministerio de Cultura.
- CARRIÓN GÚTIEZ, Manuel; Martínez López, Rosario (2004). *Color a flor de piel. Ramón Gómez, encuadernador* (catàleg de l'exposició). Cadis: Ayuntamiento de Cádiz.
- CENDRÓS I CARBONELL, Joan B. (1960). *Picasso traductor de Maragall. Divagacions artístic-bibliofíliques entorn del centenari de Maragall*. Barcelona: [l'autor].
- FONT DE RUBINAT, Pau (1928). «La Biblioteca del Monestir de Santa Maria de Poble». *Revista del Centre de Lectura de Reus*, any IX, núm. 185, setembre, pàg. 256-263.
- ILLA I MUNNÉ, M. Carme (2007). *Catàleg raonat dels ex-libris catalans de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona*. Vol. I. Barcelona: Real Acadèmia de Bones Lletres.
- J. M. V. (1955). «Culturales: visitas colectivas realizadas en el curso 1954-1955. Colección Viñas, de Tapicerías. 14 de noviembre, 1954». *Boletín del Fomento de las Artes Decorativas*, tercer trimestre, núm. 2, pàg. 92.
- JUNYENT, Sebastià (1905). «Bibliofilia». *Joventut: periòdich catalanista: art, ciencia, literatura: surt els dijous*, any VI, núm. 276, 25 de maig, pàg. 336-337.
- LÓPEZ SERRANO, Matilde (1951). «El encuadernador catalán del siglo XIX Pedro Doménech». *Revista Bibliográfica y Documental*, vol. V, núm. 1-4, pàg. 167-179.
- MATEOS PÉREZ, Prudencio (1988). «Miquel y Planas, arquetipo del bibliófilo». *Antiquaria: antigüedades, arte y coleccionismo antiquaria*, núm. 51, pàg. 62-64.
- MIQUEL I PLANAS, Ramon (1904). «Enquadernacions Artísticas». *Joventut: periòdich catalanista: art, ciencia, literatura: surt els dijous*, any V, núm. 248, 10 de novembre, pàg. 743-744.

- (1911-1921). *Bibliofilia: recull d'estudis, observacions, comentaris y notícies sobre llibres en general y sobre qüestions de llengua y literatura catalanes en particular*. Barcelona: Miquel-Rius, volum I-II.
- QUINEY, Aitor (2001). «El estilo 'Le Gascón'». *Encuadernación de Arte: Boletín de la Asociación para el Fomento de la Encuadernación*, núm. 18, pàg 52-71.
- (2004). «Breves notas sobre algunos encuadernadores catalanes (1840-1929)». *Encuadernación de Arte: Boletín de la Asociación para el Fomento de la Encuadernación de Arte*, núm. 24, pàg. 19-30.
- (2005a). *Hermenegildo Miralles, arts gràfiques i encuadernació* (catàleg de l'exposició). Barcelona: Biblioteca de Catalunya.
- (2005b). «L'espai vital del bibliòfil». A: Estruga Jordi; Quiney, Aitor (eds.). *Col·leccions privades, llibres singulars* (catàleg de l'exposició). Barcelona: Biblioteca de Catalunya, pàg. 75-77; 85-88.
- (2006). *La encuadernación artística catalana, 1840-1929*. Barcelona: Universitat Oberta de Catalunya. Treball de final de carrera.
- (2015). «Encuadernación moderna y contemporánea: apuntes para otra mirada sobre la encuadernación». A: Puig Rovira, Francesc X.; Corbeto, Albert (coord.). *Encuadernación y bibliofilia en la Associació de Bibliòfils de Barcelona: Imprenta Municipal-Artes del Libro* (catàleg de l'exposició). Barcelona: Associació de Bibliòfils de Barcelona; Madrid: Ayuntamiento de Madrid, pàg. 58; 232-233.
- (2017). «Em va fer Joan Ponç». *L'Avenç*, núm. 438, pàg. 66-67.
- ROVIRA Y ADÁN, Jaime (1901). «Don Pedro Doménech y Saló, encuadernador». *Revista Gráfica*, año 1, núm. 2-3, pàg. 56-60.
- SAPERAS, Miquel (1961). *La petita història de la meua biblioteca*. Barcelona: Altés, pàg. 35-36.
- YEVES ANDRÉS, Juan Antonio (2008). *Encuadernaciones heráldicas de la Biblioteca Lázaro Galdiano*. Madrid: Ollero y Ramos, Fundación Lázaro Galdiano.